

חלק חמישי

אחרית

פרק יד

ימיו האחרונים של גיטו קובנא

עם צאת הקבוצה השביעית (3.3.44) הגיעו עלילות איכ"ל בגיטו קובנא לדרגת שיא בהצלחתן, מבחינת הארגון וההיקף. ההכנות למשלוח קבוצות נוספות נמשכו. הניסיון שהצטבר וההצלחה שהאירה פנים הקנו לפעילי הארגון מידת־מה של הרגשת ביטחון, ואפילו גרמו לשיגרה מסוימת.

אך "תקופת זוהר" זו של המחתרת לא האריכה ימים עוד, והיא באה לקצה עם אקציית המשטרה היהודית (27.3.44) שהיתה ראשונה לשורה של פורענות יות שירדו על הגיטו ועל הארגון מידי הגרמנים, כהכנה לחיסול גיטו קובנא באמצע יולי 1944.

תוך 20 יום בלבד הנחיתה הגסטאפו כמה וכמה מהלומות על הגיטו, שלפחות שלוש מהן — אקציית המשטרה, מאסר ה־אלטסטנראט והמארב למכונית של היוצאים ליער — פגעו במישרין במחתרת ומחצו אותה במידה כזו, שלא התאוששה עוד עד יומה האחרון. בביטול המשטרה וה־אלטסטנראט הפסידה המחתרת מקורות עזרה חשובים, ובמארבים איבדה חלק חשוב ממנהיגיה, ושובש הקשר עם החוץ.

העובדה שפרקי הזמן שבין הפעולות הללו היו קצרים ביותר ו"השטח המוכה" היה בכל אחת מהן שונה מקודמו, אינה מניחה מקום לספק בכך, שאכן היתה זו מערכת־פעולות מתוכננת ומעובדת יפה על ידי ראשי הגסטאפו בקובנא, ולא באה באקראי¹. בעזרת סוכנים ובלשים בגיטו ומחוצה לו עקבו אנשי הגסטאפו תקופה ארוכה אחרי המתרחש בגיטו בכלל והוצאת האנשים ליער בפרט. ואף על פי שכמה מלשינים שהיו בשירות הגרמנים נתגלו וחוסלו, אין ביטחון שאכן לא היו עוד כאלה. מלבד זאת, כפי שכבר נאמר למעלה, עקב גידול היקף פעולותיה של התנועה ועקב הצלחותיה פחתה מידת החשאיות, ובלי ספק הצליחו הגרמנים לצרף פרט לפרט, עד שעמדו על קיום מחתרת בגיטו².

1. הוכחה לכך הם גם העניינים שעליהם נחקרו השוטרים היהודים במצודה התשיעית, וכן העובדה שהשוטרים היהודים שהוצאו להורג היו רובם־כולם קשורים עם חוגי המחתרת (ראה להלן).
2. האתראי על פעולות הבילוש — איש הגסטאפו, קיטל — נודע כבר אז בנסיונו העשיר בגילוי מחתרות בגיטו וילנא ובמקומות אחרים.

חלק חמישי: אחרית

ביטול משטרת הגיטו

ב־27 במארס 1944 נצטוו השוטרים היהודים להתייצב למיסדר מיוחד ברחבה שלפני מפקדת הגיטו, כביכול לשם אימוני הג"א. מיום כינון משטרת הגיטו בפקודת הגרמנים באוגוסט 1941 ועד אותו יום עמד מוסד זה איתן, והגרמנים לא פגעו בו ובאנשיו אפילו בזמן האקציות. יתר על כן, משפחותיהם של השוטרים נהנו מחסינות מסוימת בשעות פורענות, כגון גירושים וכדומה. לא ייפלא אפוא, ש־140 השוטרים, על מפקדיהם, קציניהם וסמליהם הופיעו מצוחצחים ומבריקים לאותו מיסדר, בלי שעלה על לבם חשד כלשהו. שם הבדילו מהם את שבעת מנגני התזמורת, והשאר הוקפו במשמר מזוין והובלו מייד למצודה התשיעית. אותה שעה התחוללה בגיטו אחת האקציות המחרידות ביותר, הלוא היא חטיפת הילדים והזקנים, שארכה יומיים.³

את פרשת חקירתם של השוטרים היהודים מתאר אחד מהם, שהוחזר כעבור יומיים לגיטו:⁴

במצודה חילקו את השוטרים בשלושה תאים. את המפקד משה לוין קראו מייד לחקירה, והוא הוחזר לתאו לאחר חצי שעה. הוא סיפר שאיימו עליו במוות והיכו אותו, כי רצו להוציא ממנו ידיעות שונות על המחבואים בגיטו, על פארטיזאנים, נשק וכו'. ... על שאלותיהם השיב, שאל להם לצפות שיקבלו ממנו שום ידיעה, ויכולים הם להרגו כי בין כך ובין כך אין הוא מקווה שייצא מכאן חי.⁵ באותו יום נקרא עוד פעם לחקירה, וממנה לא חזר. כעבור כמה ימים הכרתי את בגדיו וכן את בגדיהם של השוטרים שאשא זילברקווייט וה' לוין, שנורו בדרך למצודה...

כן הביאו לחקירה את ממלא־מקום המפקד, הוא יהודה זופוביץ, ומפקח המשטרה, איקא גרינברג, והם נדרשו לגלות ידיעות על הגיטו,

3. ראה פרק א. פרטים על אקציה מחרידה זו ראה משה סגלסון: "די גרויזאמע אקציע פון קינדער און אלטע אין געטא קאוונע; א קאפיטל פון מיינע זכרונות". לאנדסברג ע"נ לך, אוקטובר 1945, כתבי־יד, עמ' 1—20.

4. עדות הירש גויבורגר, עמ' 21—25. לפי מקור זה רצו שוטרים אחדים להתקיף את הזקיף הגרמני שבמכוניתם, אך מפקדם משה לוין, שהיה באותה מכונית, מנעם מצעד זה, מפני שהוא עלול להביא צרות על הגיטו. כן הרגיעם, שלדעתו צפויים לסכנה רק המפקדים, ואילו הטוראים לא יסבלו. כשהתקרבו למצודה ניסו כמה שוטרים לקפוץ מהמכוניות ולברוח, אך נפגעו למוות מכדורי המשמר.

5. לפי מקורות אחרים ענה מ' לוין בעמדו גאה מול שולחן החקירה של החוקרים על שאלתם (למה המשטרה סייעה בבניית הבונקרים?): "וכי מסוגלים הבונקרים בגיטו להזיק לנצחוננו של העם הגרמני?" (רחל סלקיה, "3 יאר אין קאוונער געטא", ארכיון יד ושם 03/633, עמ' 25).

פרק יד: ימיו האחרונים של הגיטו

ובתוך כך הוכו מכות רצח⁶. נאמר להם, של־אסֶדָה הגיעו ידיעות ע"י יהודים (מוסרים), שהמשטרה מנהלת עבודה מהפכנית, ושבגיטו יש ארגונים המתאמנים אימון צבאי, יש להם נשק ויוצאים קבוצות קבוצות לפארטיזאנים שביערות הסביבה⁷. כמו כן האשימו את המשטרה באי־סוף חומר היסטורי וצילומים... ה־אסֶדָה ידעה בדיוק, שבגיטו נמצא צלם, הירש קאדושיץ [קדיש], ובידו כבר יש אוסף גדול של צילומים... חיפשו אותו בגיטו, אך עלה בידו באורח פלא להיעלם⁸.

כשהחזירו את זופוביץ ואת גרינברג לתא היו מוכים באופן רצחני ביותר ושותתי דם. ראשו של זופוביץ היה שבור. ברם חוקרי ה־אסֶדָה לא הצילו מפיהם דבר. הם עמדו בעקשנותם ושתקו⁹.

כפי שנאמר למעלה נכלאו השוטרים בשלושה תאים, שנמצאו באגפים שונים של המצודה. בתא הראשון הוחזקו המפקדים, סגל המפקדה ועוד כעשרה שוטרים. ב־2 התאים הנותרים היו שאר השוטרים, כ־45 איש בכל תא. איש ה־אסֶדָה קיטל, שפקד על ה־אקציה, היה מבקר כמה פעמים ביום את השוטרים ותובע מהם לגלות את כל הסודות של הגיטו. במיוחד גילה עניין בבונקרים, והבטיח לשחרר כל מי שיגלה מחבוא כלשהו בגיטו.

התא שאני הייתי כלוא בו בצוותא עם סגל המפקדה היה מרוחק משאר שני התאים. אנחנו החלטנו לשתוק בעקשנות ולא להסגיר את

6. י' זופוביץ, יפה התואר, כשהוחזר לתאו אחרי החקירה הראשונה, גראה היה כישיש שבור, ובקושי הכירוהו חבריו; "חיינו הצעירים אבודים" — אמר לחבריו — "הבה נמותה כגיבורים ולא נגלה את הבונקרים שמוחבאים שם אלפי ילדים טהורים. יהי נא מצפוננו טהור לפני המוות". אחרי כן התיישב בין חבריו ושר את שירו האהוב "סובבוני להט אש בוערת" (שם, עמ' 26).

7. לפי גרפונקל (עמ' 177) חקרו את השוטרים על שלושה דברים: על היעלמו של יהודי סוכן הגסטאפו (הכונה לפיין שנהרג בידי המחתרת, ראה למעלה, סוף פרק ח). על מקום מחבואי הכסף והזהב ודברי הערך של היהודים ועל מקומם של המלינות בגיטו. אולם מקורות אחרים מאשרים את עדותו של נויבורגר, שאחד מענייני החקירה החשובים שהטעימה הגסטאפו היה — עזרת המשטרה לתנועה הפארטיזאנית. כך, למשל, אמר גקה פעם למנהל בתי המלאכה שבגיטו, מ' סגלסון, על המשטרה היהודית: "הם קנו נשק, ארגנו כנופיות פארטיזאנים ושלחו אותם ליערות, כדי שהם יילחמו בנו. כן בנו בונקרים וביצעו בתוכם מעשי־רצח" (מ' סגלסון, די גרויזאמע אקציע וכו', כנ"ל, עמ' 19—20; השווה גאר, עמ' 206).

8. פרטים על פעילותו של צלם זה בגיטו ראה במאמרו של M. Granovsky, "Der Held mit der Kamera", בתוך "Dos freje Vort", פלדאפינג, 12 בדצמבר 1945.

9. חלק גדול מאוסף צילומיו הצליח קאדושיץ להציל, והוא נמצא כעת בארה"ב. על שתיקתם העקשנית של מ' לוזין וחבריו רמזו אנשי הגסטאפו לחברי ה־אלטס־טנראט כמה ימים לאחר מכן (ראה עדות ל' אַלשטיין־לבון, עמ' 9—10, תקליט 2).

חלק חמישי: אחרית

אחינו בגיטו, ויעבור עלינו מה. איימו שיירו בנו, אבל שום דבר לא הועיל — לא נכנענו.

לא כן קרה באחד משאר שני התאים, שישבו שם אנשים חלשי-אופי. הם נבהלו מהאיומים והאמינו בהבטחות השחרור. כעשרה שוטרים מתא זה... נתלו אל קיטל והראו בונקרים אחדים, שנתחבאו שם ילדים¹⁰. רק אז נודע לנו שבגיטו נערכת ה-אקציה האיומה ביותר מכל ה-אקציות, אקציית הילדים.

החזיקו אותנו במצודה ארבעה ימים, כלומר עד יום חמישי (ה-30 במארס). ביום האחרון שוב נכנס קיטל עם מכונת ירייה, ואיים לירות בכולם אם יוסיפו לשתוק. הוא גם אמר, שחברינו מהתאים האחרים ישוחררו, כי הם גילו מחבואים שונים... הוא עוד נתן לנו 15 דקות כדי לשקול בדעתנו. אנחנו בתא לא ידענו שבשני התאים הנוותרים בגדו יחידים בלבד, והאמננו לדברי קיטל, שחברינו מהתאים האחרים אכן בגדו. מצב רוחנו היה מדוכא מאוד, ברם ביצענו את החלטתנו הנחר-שה — אנחנו שתקנו. אני נזכר... אז באותם רגעים קשים, נשמע קולו הפסקני של איקא גרינברג שאמר: "חברים, שעתנו עוד מעט תבוא... החזיקו מעמד בכבוד עד נשמת אפכם האחרונה! אל תביאו לידי כך שלתליינו תהיה סיבה לצחוק וללעוג לנו. אל תפחדו מפני המוות!" לאחר דבריו נשתררה דממת מוות. כולנו נפרדנו זה מזה במבטים והב-טחנו איש לאחיו להישאר בנים גאים לעמנו. החלטתנו הנחושה היתה לשתוק — ואנו שתקנו.

15 הרגעים שקיטל הקציב לנו כדי לשקול בדעתנו, חלפו. ברם הוא לא חזר עוד לתאנו. באותו יום לאחר כמה שעות נכנס הוא למצודה והכריז שמות של שוטרים. הללו הוצאו מהתאים ושוחררו.

33 שוטרים¹¹ הושארו במצודה ונרצחו. ביניהם היו כל המפקדים

10. ביניהם היו: בן-ציון ז'אמאיטיס, שלאכטר, אפשטיין, לוויין, רבינוביץ, אושפיץ וסרגיי (ראה עדות י' ורבובסקי). לדברי גרפונקל (עמ' 177) לא עמדו המוסרים על משמעות הלשנתם. בשעה שהוצאו הללו מן הגיטו בבוקר עדיין לא היה סימן ל-אקציית הילדים, ולכן "היה להם יסוד לחשוב שהמקלטים ריקים מאדם". יתר-על-כן, בכמה מן המחבואים שהלשינו עליהם נמצאו בני משפחותיהם שלהם (ראה גם גאר, עמ' 211).

11. לפי גאר, עמ' 216, וגרפונקל עמ' 183, נרצחו כ-40 שוטרים. והרי רשימת 39 אנשי המשטרה שהוצאו להורג, שנאספה ממקורות שונים: מפקד משטרת הגיטו, משה לוויין, סגנו יהודה זופוביץ, מפקח משטרת הגיטו, איקא גרינברג, מפקד הרובע השני, ד"ר יעקב שפירא, מפקד הרובע השלישי, פאנימונסקי, סגנו אליעזר בוקאנץ, מפקד היחידה לעניינים מיוחדים, חיים רובינזון, מפקד משמר השער, לולא ארונובסקי, מזכיר הלשכה הפלילית, סאשא זילברקווייט, מזכיר בית המעצר, יעקב אברמזון, מזכיר הרובע השני, אברהם פינקלשטיין, מנהל המשק, סיטושקין.

פרק יד: ימיו האחרונים של הגיטו

וכל סגל המפקדה ועוד כמה שוטרים־טוראים. כשיצאנו לחפשי נודע לנו, שמלבד תאנו היה עוד תא אחד של גיבורים, שלא הושפעו מהב־טחותיו ודבריו הטובים של קיטל, והם שתקו. רק בתא אחד נמצאו המוסרים. בחוזרנו לגיטו נודעו לנו פרטי החורבן הגדול. ב־2 ימים (27 ו־28 במארס) נעקרו מהגיטו כ־2,000 ילדים וקשישים. (הבוגדים מבין השוטרים נספו כמעט כולם במחנות, שם נידו אותם חבריהם מתברתם. כמה מהם נידונו אחרי השחרור ע"י הרוסים ל־10—15 שנות מאסר, ביניהם ארנשטאם, אושפיץ ואחרים).

לאחר שהשוטרים חזרו לגיטו פוזרה המשטרה ובמקומה מונה "אורד־נונגס־דינסט", שהורכב מהמוסרים של המצודה ומעוד כמה עשרות צעירים, בראשותו של המפקד בפועל ט' ארנשטאם. ה־אורד־נונגס־דינסט היה מכשיר בידי הקומנדאנטורה.

גם לאחר טבח הדמים בצמרת המשטרה ופיזור מוסד זה לא השיגה הגסטאפו את מלוא מטרתה בגילוי פרטי המחתרת בגיטו¹². גרמה לכך עמידתם הגאה של קציני המשטרה ופעיליה, שהיו מעורבים בסיוע למחתרת. התנהגותם של משה לוויין, איקא גרינברג, יהודה זופוביץ וחבריהם עשתה לה כנפיים, ושמור־תיהם נישאו בהערצה בפי תושבי הגיטו, שעד אותו יום לא היתה המשטרה אהודה עליהם, מפני שלא ידעו על פעילותה מאחורי הקלעים¹³.

נפילת חיים ילין

אין ספק שבין יהודי הגיטו שהיו מבוקשים ע"י הגסטאפו היה לחיים ילין מקום בראש, בגלל מעמדו בתקופת השלטון הסובייטי, וכן בגלל תפקידיו הרבים והמגוונים במחתרת—הוא היה נציג הקומוניסטים בהנהגת איכ"ל, המקשר העיקרי עם המחתרת בעיר, הנציג המוסמך במו"מ עם הפיקוד הפארו־טיזאני ביערות רודניקי והאחראי לרכישת נשק ותחבורה מהגיטו ליערות. ואף על פי שנקט ילין אמצעי זהירות וחשאיות חמורים, הרי מצד אחד, קשריו האישיים הרבים כסופר מחונן וכבן למשפחה ידועה, שביתה היה בית־ועד לאנשי ספרות ותרבות, ומצד שני, המשימות שנטל על עצמו (בייחוד מחוץ

שופט־חוקר, עו"ד זק, רב שוטר יהודה ארונובסקי, רב שוטר מאיר זופוביץ, רב שוטר ראובן זלצר, רב שוטר כבולס, רב שוטר קוראצינסקי, רב שוטר קאלווא־ריסקי, וכן השוטרים: צבי אברמסון, משה אקסלרוד, לוניא ברמאן, שלמה גאור־רונסקי, יצחק דמבין, ורשבובסקי, וולף וולפוביץ, איקא זילברמאן, טאמשה, גוסל טר, לוניא יאבלונסקי, לוויין הירש, לב, חיים לוונר, דוד לינקובסקי, בן־ציון קלוץ, מוסל קראקינובסקי, הניק רוד, חנא רוזנטל, אליעזר שולמאן.

12. בשיחה עם מ' סגלסון התפאר גקה, שבמחבואים נחגלו 16 רובים, 12 אקדוחים, כמה דימוני יד ואף מכונת ירייה (מ' סגלסון, די גרויזאמע אקציע... עמ' 19; השוה פק"ג, עמ' 116).

13. עדות י' קשיב (קאפצ'ווסקי), עמ' 15 (תקליט 4); השוה גאר, עמ' 306.

חלק חמישי: אחרית

לגיטו), גרמו שיהיה מוכר היטב לציבור גדול ומגוון הן בגיטו והן בעיר, ודבר זה הקל על רודפיו לעקוב אחריו.

מייד לאחר אקציית הילדים, ב־31 במארס 1944, הספיק עוד ילין להוציא קבוצה ליערות רודניקי. שלא כבפעמים הקודמות הסתננו האנשים הפעם אחד־אחד דרך פרצות בגדר (מחוץ לארבעה שנכשלו) והתכנסו במכונית שחיכתה להם לא־הרחק. בקבוצה זו (השמינית במספר) נכללו כמה פעילים מרכזיים של הארגון, כגון הממונה על הסעד והציוד אלטקה טָפֶר, הקשר הוותיק יענקל לוי, רוכש הנשק יצחק מיקלישאנסקי, הקשרית שולמית לֶרמאן, ועוד¹⁴. מורי הדרך היו ג' אנדלין וב' לופיאנסקי, שהביאו את האנשים בשלום לבסיס הגדוד "מוות־לכובשים".

ב־5 באפריל 1944 עשה חיים ילין בעיר כדי להמציא תחבורה לקבוצה מזוינת בת כ־30 לוחמים, שעמדה לצאת ליער¹⁵. האנשים כבר היו מחוץ לגיטו במקומות שונים (חלק מהם ברחוב פודז'יו 18, בכיתה של המקשרת הנוצרית אוליה) במלוא הכוננות, מצפים לידיעה מחיים ילין ולנהג שהיה אמור לבוא בשעה 4 אחה"צ.

משבושש הנהג לבוא נשלחה אחת הבחורות לברר מה קרה, ונדע לה שהנהג נאסר. האנשים התפזרו בתוך עליות הגג של השכונה, שהיתה קודם־לכן רובע 1 של הגיטו ושפונתה לפני זמן קצר מתושביה היהודים, וחיכו שם להוראות מחיים ילין. הוחלט שאם בינתיים תבוא המשטרה הליטאית ותגלה אותם, יקבילו פניה באש. כך עבר עליהם הלילה, ולמחרת עדיין ציפו לאות מ־ילין, שהמשיך במאמציו למצוא נהג אחר. אך כשהגיע ח' ילין באותו יום לפינת הרחובות דאוקאנטו—לייסוס־אליאה ("שדרות החופש"), סמוך למכבסה הכימית "טריקוליט", ששם עמד להיפגש עם הנהג, הגיח לעומתו סוכן בולשת ליטאי, ופקד עליו להרים ידיו. ילין ירה בסוכן ופגע בידו¹⁶. לשמע היריות נזעקו עוברים ושבים למקום המעשה, וילין חמק מהמקום, בקפצו מעל גדר חצר ברחוב קאסטוצ'ו, והמשיך לרוץ לאורך רחוב זה עד שהגיע לרחוב מאירוניו, כששוטרים ואנשי צבא גרמנים רודפים אחריו. מאיור גרמני וקאפי־טאן ליטאי שניסו לעצרו נורו בכדורי אקדחיו האחרונים. הוא הצליח לחמוק לתוך חצר ומצא מחבוא במרתף עזוב. שעות אחדות סירקו רודפיו בעזרת כלבי גישוש את כל הסביבה, עד שגילוהו במחבואו שותת דם, כשגרונו ועורקי ידיו חתוכים בסכין גילוח. למקום המאורע בא מפקד הגסטאפו, קיטל, בכבודו

14. מ' ילין, מכתב 11; השווה פ' ק"ג, עמ' 117—119; פ' ל"ח, מס' 10, עמ' 8.

15. בתוך קבוצה זו נמצאו פעילים מארגונים שונים: ד' גלפרן, י' ברמאן, מ' סאפוז'י־ניקוב ואשתו, לאה קיזל, בראנקה "קוזאק" ואחותה, מ' ילין, צדוק בליימאן, מנדל סאדובסקי, א' מאנייסקין ועוד. היו להם כ־20 כלי נשק (עדות צ' אביתר (בליימאן), עמ' 24, תקליט 4; השווה פ' ק"ג, עמ' 119).

16. לפי גאר (עמ' 226) נהרג הסוכן בידי ילין.

פרק יד: ימיו האחרונים של הגיטו

ובעצמו ופקד להעביר את ילין לגסטאפו. שם עמלו להשיבו לאיתנו, עד שיהיה מסוגל למסור ידיעות.

על קצו של ילין יש גירסאות שונות וסותרות זו את זו¹⁷. אך מה שידוע ללא שום ספק הוא, שילין נפח נשמתו במעצר בגסטאפו, ושלמרות כל המאמצים לא הצליחו שוביו להוציא מפיו ידיעות כלשהן על הגיטו בכלל ועל המחתרת בפרט¹⁸.

נסיבות מותו עוררו הד רב בגיטו ובמחתרת של המפלגה הקומוניסטית הליטאית, שעמדה אותה שעה למנותו למזכיר שני של הוועד העירוני בקובנא¹⁹. חברי המחתרת ורבים מתושבי הגיטו התאבלו עליו והזכירו את שמו בהערצה, שמעטים ביותר מאישי גיטו קובנא זכו לה²⁰.

המארב על שפת הנהר

גם לאחר מותו של ילין, שהיה המארגן היעיל של המשלוחים ליער, לא נלאה מטה איכ"ל מנסיונות משלוח נוספים. אולם מלבד הקשיים העצומים נוכח אווירת הטירור והבילוש בתוך הגיטו, עמדה בכל חריפותה בעיית התחבורה, מאחר שהקשר של הארגון עם פעיל המחתרת העירונית, פיוטר טרופימוב, שסייע במציאת נהגים מהימנים, נפסק עם נפילתו של היים ילין. בכל זאת הצליחו פעילי איכ"ל במאמצים עליונים למצוא נהג בעל מכונית מתאימה, שיהיה מוכן להסיע יהודים במחיר סכום נכבד. נאמר לו שיהודים אלה יוצאים לכפר להתחבא שם.

17. ראה ר' ברמאן, ס' ל"ח, מס' 10, עמ' 10; גאר, עמ' 227; פ'ק"ג, עמ' 120; וכן עדויות צ' אביתר (בליימאן), עמ' 26 (תקליט 4ב), מ' גנוני (סאדובסקי), עמ' 25 (תקליט 4א), ז' פרידמאן, עמ' 5, מ' ילין, מכתב 4, חסיה נאדל, עמ' 8.

18. מפי ב' ליפצ'ר נמסר, שראה את ילין בבניין הגסטאפו (ראה מ' סגלסון, פארטיזאנער באוועגונג וכו', עמ' 5). ועל סי השמועות שנפוצו בגיטו עונה ילין בגסטאפו עיגויים אכזריים ביותר, ו"חתכו ממנו אברים אברים" (עדות ח' נאדל, עמ' 8). עד אחר מספר, ששמע מפי אשה נוצרייה שילין הוחזק בבית החולים של כלא הגסטאפו זמן רב. לדבריה הוא הציג עצמו כצנחן, כדי שלא לסבך את הגיטו בעניינו. "עובדה היא שאף אחד מן האנשים שעבדו במחיצתו בענייני מחתרת, קרובים ורחוקים כאחד, לא נאסרו לאחר נפילתו" (מ"ל גולדשמידט, מכתב 3; השוה מ' סגלסון, פארטיזאנער באוועגונג וכו', עמ' 5).

19. ההוראה הרשמית למינוי זה הביא לסניף המפלגה הקומוניסטית בקובנא שלית מהיער בשם הוועד המרכזי. ברם כשהגיע אותו שליח לקובנא כבר לא היה ילין בחיים (פ'ק"ג, עמ' 121). כשנודע על מותו פרסמה המחתרת הליטאית מודעות אבל לשמו (עדות ח' נאדל, עמ' 8).

20. ב-2 ביולי 1945 העניקה נשיאות הסובייט העליון לחיים ילין ("לאחר המוות") אות "מלחמת המולדת" מדרגה ראשונה (ראה *Tiesa*, מיום 2.7.45. מאמר הערכה ליום השנה הראשון למותו של ח' ילין, מאת מ' ילין, ראה אייניקייט, מס' 21 (133), מיום 24.3.45. ראה גם ל' שאוס "אויפ די כורבעס פונ קאוונער געטא", אייניקייט, מס' 33 (93), מיום 17.8.44).

חלק חמישי: אחרית

במוצאי־שבת, 14 באפריל 1944, יצאו במכונית 12 איש²¹, וביניהם הפארטיזן זאן אבא דיסקאנט, שנמצא אותה שעה בגיטו. עליו הוטל להיות מורה־הדרך של הקבוצה.

למחרת חזר לגיטו אחד מנוסעי המכונית, מאיר מרשק, וסיפר מה שקרה בלילה שעבר למכונית ולנוסעיה²²:

המכונית באה בשעה שנקבעה ליד שער הגיטו, התיישבנו בה והכול התנהל כשורה. מייד אחרי השער הצטרפו אלינו עוד כמה חברים בלבוש צבאי. על המשלוח פיקד המהנדס ראטנר, שישב לפנים עם הנהג. לאחר שעברנו את הגשר נעצרה המכונית לפתע ברחוב יונאבוס והנהג הליטאי הודיע, שהמנוע אינו פועל כשורה ועליו לרדת לבדוק אותו. הבעת פניו היתה חשודה. כולנו שלפנו את האקדחים. כשרק יצא הנהג מהמכונית גיתכו עלינו יריות. הראשון שענה ביריות היה ראטנר, וקודם־כל לעבר הנהג השפל²³. ... גם אנו ענינו ביריות והשתדלנו להיחלץ מהמכונית. עוצמת האש לעברנו הלכה וגברה. כשקפצתי מהמכונית נוכחתי לדעת, שראטנר ועוד כמה חברים אינם עוד בחיים. השתטחנו על האדמה. הגרמנים כבר היו קרובים אלינו מאוד וכדוריהם הומטרו עלינו מכל העברים. אנו המשכנו להשיב מלחמה, ראיתי גרמני נופל²⁴. ... אחי הגדול שהיה בקרבתי נפגע למוות מכדור. התחלתי לרוץ תוך כדי ירייה לאחוריי. על ידי נפל חבר פצוע בראשו. יריתי בו כדי שלא יפול חי לידיהם, והצלחתי להימלט.

בקרב זה עם אנשי הגסטאפו נפלו, מלבד הנהג הליטאי, כמה גרמנים ואזרח ליטאי, שעבר באקראי. מ־12 אנשי המכונית, שנלחמו באקדחיהם בלבד²⁵,

21. קבוצה זו הרכבה מפעילי איכ"ל. מלבד אברהם מאניסקין מהרוויזיוניסטים היו רובם ככולם מחוגי הקומוניסטים: ירחמיאל ברמאן, מנשה סאפוז'ניקוב (אנשי "המטה השחור"), שאול פינקל (האחראי על מחסן הנשק של הארגון), ליבה שווארץ, ריבה אוריאש (מטובי המקשרות עם העיר), אינג' שמעון ראטנר (ראש המטה בפועל לאחר נפילת ילין), האחים משה ומאיר מרשק, יוסף שפירא ואשתו. לקבוצה זו עמדו לצרף גם את המדריך הצבאי צדוק בליימאן, אך הוא נרתע ברגע האחרון מתוך פקפוקים בנאמנות הנהג (עדות צ' אביתר (בליימאן), עמ' 24).

22. העדות דלהלן מובאת מתוך חיבורו של מ' סגלסון, פארטיזאנער באוועגונג וכו', עמ' 7–8.

23. לפי מקור אחר (פ"ק"ג, עמ' 126) היה זה אבא דיסקאנט שישב על יד הנהג וירה בו. ואילו בפ"ל"ה, מט' 10, עמ' 11, מעיד ירחמיאל ברמאן על עצמו שהוא עשה זאת.

24. היה זה איש הגסטאפו, וילי. לפני המלחמה התגורר בפרוור שאנץ (ע"י קובנא). בתקופת הגיטו יצאו לו מוניטין כמלקה יהודים בכלא הגסטאפו (פ"ק"ג, עמ' 126; השווה פ"ל"ה, שם).

25. סברה היא, שבמכונית היו גם כמה רובים ומקלע ארוזים, שבגלל ההפתעה לא הספיקו להפעילם (צבי בראון, די שלאכט ביים ברעג טייך, ניו יורק, 14.5.50).

פרק יד: ימיו האחרונים של הגיטו

נפלו שמונה. מלבד מרשק ניצלו וחזרו לגיטו גם אבא דיסקאנט, ריבה אוריאל וירחמיאל ברמאן.

מכונת זו שהותקפה היתה האחרונה (התשיעית) למכונות, שבהן שלח הארגון לוחמים ליער.

גזירות ומכשולים

מאת הימים האחרונים בגיטו (27 במארס עד 7 ביולי 1944) הוכיחו עד כמה תלויה היתה פעילות המחתרת על כל גווניה במצב הכללי של הגיטו, או יותר נכון — ביציבותם של מוסדות הגיטו.

ראינו שבתקופת "השקט היחסי", עת היה ל־אלטסטנראט ולמוסדותיו מעמד איתן ולגיטימי הן בעיני הגרמנים והן בעיני חוגים רחבים בגיטו, פרוחה תנועת המחתרת והגיעה להישגים ניכרים, ואף היה בכוחה לכוון במידה מסוימת את מדיניות המוסדות הללו. מאותו יום שפוזרה המשטרה במתכונתה הישנה וטובי מפקדיה נרצחו ובמקומה הוקם ע"י הגרמנים ה־אורדנונגס־דינסט, כשבמרכזו בוגדים ומוסרים, ואף ה־אלטסטנראט חדל להתקיים — נשמטה במידה רבה המשענת הציבורית־ארגונית של המחתרת. מלבד המכות המוחצות, שהונחתו עליה מידי הגרמנים, הוטל עליה לפעול במציאות של מוסדות עוינים ובאווירת חשדנות ובילוש, ש"מוסדות" ממונים אלו השרו גם בין ההמונים. דבר זה נתן אותותיו בתוך המחתרת עצמה, הן מבחינה ארגונית והן מבחינה מוסרית־אידיאית. גרמו לכך גם אבידות אישיה המרכזיים, שנספו או נאלצו להתחבא במקום אווירת התנופה והתכנון השקול, שהיתה מבוססת על אחריות ודאגה להמונים, נסתמנה אווירה של "אוואקואציה" (פינוי הצמרת והפעילים) ופעי־לות ספונטאנית. אלא שבמידה רבה עדיין ינקה זו את חיוניותה מ"תקופת הזוהר" ומתוך מסורת הפעלתנות המשותפת של פעילים מחוגים שונים. המשך משלוח אנשים מחוץ לגיטו בתנאים החדשים היה בו מן ההתגרות בגורל ובגזירות, ודרש מרץ והקרבה עילאית. ראוי לציין, כי בזכותו של ד"ר אלקס, שמסיבות שקשה לרדת לסופן ניתן לו להמשיך בתפקיד ייצוג יהודי הגיטו, לא נמחו כליל היסודות הציבוריים הלאומיים, שקבעו את פרצופם של מוסדות הגיטו. בעקשנות ובהעזה כאחד הוסיף לרכז סביבו את שרידי אנשי הציבור, הן אלה שהודחו ממעמדם ע"י הגרמנים והן אלה שעדיין החזיקו בעמדות מפתח, ולהתייעץ אתם בכל שעת הכרעה גורלית²⁶. עד הרגע האחרון תמך בתנועת המחתרת, ובכוח השפעתו שלא פגה ניסה לסייע לה ולכל מעשי ההצלה של רבים ושל יחידים.

יחד עם המיבצעים הישירים נגד ארגון המחתרת, שנזכרו בפרק הקודם,

26. כך למשל התבלט באותה תקופה מנהל בתי המלאכה, משה סגלסון, שעד כה פעל בעיקר מאחרי הקלעים, וסייע בין השאר לצייד את היוצאים ליער (ראה למעלה, פרק ח, "מקורות מימון").

חלק חמישי: אחרית

ירד מבול של גזירות והגבלות מתוכננות היטב על הגיטו בכלל, שעדיין המום היה מ־אקציית הילדים והזקנים²⁷.

ב־4 באפריל נאסרו חברי ה־אלטסטנראט וראשי מחלקותיו, שלא קיימו את פקודת הגרמנים לעצור את איש ה־אלטסטנראט, צבי לוין, ואיש לשכת העבודה, שמעון ראטנר. הללו נמנו, כאמור, על צמרת איכ"ל, ומשחשו שעוק־בים אחריהם הסתתרו.

11 הנאסרים הובלו בידי קיטל למצודה התשיעית והוכנסו לתוך תא אפל. לאחר יום של חקירה מלווה באיומים²⁸ הוחזרו תשעה מהם לגיטו, ובכללם ד"ר אלקס, ואילו י' גולדברג ול' גארפונקל עוכבו במצודה. לאחר שמצאו אצלם רעל ציאנקאלי, שחילק להם ד"ר אלקס עוד בגיטו²⁹, החלו לחקור אותם באכזריות. במיוחד עינו את גארפונקל והתעללו בו³⁰. חקרו אותו, מי עוסק בגיטו בהברחת אנשים אל הפארטיזאנים ביערות, איפה "מחסן הנשק" של הגיטו, איפה מסתתר צבי לוין ואיפה טמון אוצר ה"מיליונים" של ה־אלטסט־טנראט. בעינויים קשים ביותר הוציאו מפיו פרטים על 20,000 מארק, שנותרו ברשות ה־אלטסטנראט. בזכות המאמצים העליונים של ד"ר אלקס וחבריו הוחזר י' גולדברג ואחריו ל' גארפונקל מוכה ופצוע. ה־אלטסטנראט פוזה, ד"ר אלקס מונה ל"זקן היהודים", שהיתה מעכשיו משרת־ייצוג בטולת סמכות, ובמחנה־הריכוז קובנא — כך כונה הגיטו עתה — שלטו אנשי ה־אס־אס והגסט־טאפו בעזרת ה־אורדנונגס־דינסט, שהקימו במקום משטרת הגיטו היהודית. מוסד חדש זה, שהיה בעל הרכב של 50 איש, סר למשמעתם הבלעדית של מפקד מחנה־הריכוז, גקה, והגסטאפו. בראשו עמדו ב' ליפצור, ט' ארנשטאם³¹ ועוד כמה שוטרים, ששיתפו פעולה עם הגרמנים בעת אקציית הילדים, והיו שנואים ביותר על היהודים. ואכן מעתה נאלצו להיזהר מפני אנשי ה־אורד־נונגס־דינסט, לא רק אנשי מחתרת, אלא גם יהודים־סתם, שהתכוננו לברוח

27. פרטים על הגזירות ראה גאר, עמ' 220—225, פק"ג, עמ' 125, וגרפונקל, עמ' 184—189.

28. בין השאר נחקרו על קשרים עם פארטיזאנים ועל מקומות סתר בגיטו (עדות ל' אלשטיין־לבון, עמ' 13, תקליט 3).

29. משחש ד"ר אלקס בצפוי לו ולחבריו בעתיד הקרוב נועד עם גולדברג וגרפונקל והציע להם להתחבא. הם מיאנו לעשות זאת ולעזוב אותו לגורלו. אז חילק להם את הרעל, וכולם נשבעו איש לאחיו לא לגלות דבר אם ייחקרו... כששוחרר ד"ר אלקס מהמצודה ושמע על עינויו של גרפונקל, חשש שהלה ישלח יד בנפשו. הוא גילה חששו לב' ליפצור, וזה כנראה, מסר לגרמנים את דבר הרעל המוצנע (גרפונקל, עמ' 185).

30. שם, עמ' 187.

31. ליפצור מונה ע"י הגרמנים כראש ה־אורדנונגס־דינסט, אך למעשה פיקד על יחידה זו ט' ארנשטאם, שעוד קודם, בהיותו סגן־מפקד משמר השער, נודע בהתנהגותו הגסה והאכזרית כלפי יהודים על יד שער הגיטו.

פרק יד: ימיו האחרונים של הגיטו

מהגיטו או להבריח ילדיהם. ה־אורדנונגס־דינסט לא זו בלבד שלא עזר בפעור לות הצלה, אלא אף הפריע בפועל³².

בתקופה זו הוגברה השמירה סביב לגדר הגיטו, וכן הוגדל הליווי המזוין לבריגאדות העבודה, עד כדי זקיף אחד על כל 5–6 יהודים. חובה היתה להגיש פעמיים ביום דו"ח מדויק על כל דיירי הבתים בגיטו. על כל יהודי שנעדר נתחייבו באחריות אישית אנשי משפחתו, האחראי על גוש הדירות שבו התגורר, וכן ראש הבריגאדה שבה עבד. גזירת האחריות הקולקטיבית ערערה את האמון ההדדי והגבירה את החשדנות בין תושבי הגיטו. כדי לעקוב אחרי כל פעילות, מאורגנת או בלתי מאורגנת, של בריחה והצלה, הוכנסו לגיטו פושעים פלייליים גרמנים בתפקידי "קאפו", שהיו מפקחים מטעם הגרמנים על כל הנעשה במקומות העבודה.

את רוח הדיכאון ששררה אותה שעה באיכ"ל מתאר בעדותו אחד מפעילי המטה³³:

פרשה קשה ביותר בדרך מאבקו של הגיטו החלה אחר אקציית הילדים ולאחר שנורו טובי הכוחות במשטרה. בגיטו החלו שורצים מרגלים וכלבים בוגדניים, כמו בן־ציון ז'מאיטיס ואחרים. לעומת זאת נתהדקו הקשרים בין הארגונים והם נעשו משפחה אחת... כל בית של חבר נהפך לבסיס משותף. אך למרבית הצער כבר חיינו אז בכלוב שאי אפשר היה לפרוץ אותו. הארגון נחל כישלון אחר כישלון. העיר³⁴ התעניינה מעט מאד, או כמעט שלא התעניינה כלל, בנעשה בגיטו. נשק לא קיבלנו, ואפילו כמות קטנה ביותר לא יכולנו להשיג. ובשעה שהסכימו לתת לנו נשק כבר היה מאוחר מדי.

עדיין לא היה סיפק לארגון מחדש את עבודת המטה, שטובי אנשיו נספו (כגון משה לוויין, חיים ילין ושמעון ראטנר) או נאלצו להיעלם (כגון צבי לוויין ואייזיק סרבניצקי)³⁵, וכבר נתעוררו בעיות דוחקות, שמן ההכרח היה לפתור אותן במהירות האפשרית. כך, למשל, נאלצו אנשי בית"ר לפנות בן־לילה את מחסן הנשק שבחצרו של משה לוויין, לאחר שהוזהרו כי הגרמנים עומדים לערוך חיפוש שם³⁶. כן היה צורך דחוף להחביא ולהבריח אנשים שהגרמנים חיפשו אחריהם.

אף לאחר שבראש הארגון הקומוניסטי התייצבו דימה גלפרן וד"ר ר' וולסר

32. עדויות י' קשיב (קאפצ'וסקי), עמ' 13 (תקליט 4), מ' סגלסון, עמ' 13; השווח פ' ק"ג, עמ' 125, וגרסונקל, עמ' 189.

33. מ"ל גולדשמידט, מכתב 1.

34. הכוונה לארגון המחתרת הקומוניסטי בעיר קובנא.

35. גם פעילים אחרים של הארגון כבר נמנעו אותו זמן מלהיראות ברחוב (עדות צ' אביתר (בליימאן), עמ' 27, תקליט א5).

36. עדות ב' עזגד (קאמבר), עמ' 6.

חלק חמישי: אחרית

נוק³⁷, כבר לא היתה לו אותה מידת האוטוריטה בעיני חוגים אחרים, כפי שהיה קודם לכן בעת שעמד בראשו חיים ילין, שהצליח להשתית את פעילותו על בסיס של כיבוד הדדי ושל אמון איתן. בחוגי הקומוניסטים נתעוררו חיכור-כים בעניין מתן עדיפות בדרכי ההצלה והיציאה המצומצמות, שעדיין נראו לעיניים. טענו, למשל, נשי הפארטיזאנים, שבעליהן יצאו בשליחות הארגון ליער, כי הן זכאיות במיוחד ל"מקום" במלינות המעטות, שעדיין ראויות היו לשימוש בשעת חירום³⁸. כן הרימו ראש אנשי "המטה השחור" שאף לא נרתעו מלבצע פעולות שוד ורצח, מבלי שהארגון יוכל להשתלט עליהם ולכוף אותם למרותו³⁹.

חלה התרופפות גם בחוג אנשי ארץ-ישראל-העובדת (השומר הצעיר, צ"ס, גורדוניה), שרובם היו מרוכזים בקיבוץ "מילדוס 7". אחרי שהמלינה שלהם נתגלתה באקציית הילדים שוב לא היה טעם לבטוח בה לעתיד. בנות שהיו מתאימות לכך מצד מראיהן (כגון מרים בוז, פנינה סוקניק, קוקה רוזנטאל רחל זאגאי ואחרות), סודרו אצל ליטאים מחוץ לגיטו ע"י הגב' ד"ר קיסין, בעזרתו הפעילה של הכומר פאוקשטיס⁴⁰. אולם לשאר האנשים לא נראו סיכויים ליציאה מאורגנת מהגיטו. ואם כי עדיין נפגשו החברים הרי עשו זאת מתוך הרגל⁴¹. למעשה הלכו ודעכו החיים החברתיים במילדוס. כל פעילות מאורגנת נפסקה ולכל אחד מהחברים ניתן תופש פעולה להצלתו ולהצלת משפחתו. הוא הדין לשאר הארגונים, ובייחוד אלה שסבלו אבידות קשות בנפש מכוחות ההנהגה. למשל, הארגון הרזיוניסטי פעילותו נצטמצמה ביותר, ונקודת הכובד עברה למשמרת הצעירה שלהם, ששרדה עדיין אותה שעה⁴². אולם בשעה שבמחנה הריכוז המרכזי בקובנא (לשעבר הגיטו) עברו על תנועת המחתרת משברים קשים, דווקא אז נתחזקו חוגי המחתרת במחנות ההסגר שבסמוך לעיר, שהוקמו כבר קודם לכן במסגרת ה"קסירקוט". כמה מהם הגיעו אף להישגים מסוימים בהתקנת קשר חשאי עם הגיטו, באיסוף נשק ואף בסיוע למטה איכ"ל במחנה המרכזי⁴³. ייתכן שהדבר נבע מתוך ה"ותק" הממושך, שהקנה להם כשרון הסתגלות לתנאים, שלמעשה לא נשתנו

37. לאחר נפילת ח' ילין מילא מקומו תקופה קצרה אינו' שמעון ראטנר.

38. עדות ח' נאדל, עמ' 7.

39. בידיהם נרצח, כנראה, גם סוחר התכשיטים א' רודניק (עדות א' ג', עמ' 35; ראה גם למעלה, סוף פרק ח).

40. פרטים על מפעל הצלה זה ראה עדות ד"ר פ' קיסין, עמ' 2-3 (תקליט 3).

41. עדויות דינה מורוויץ, עמ' 3, גנוני (סאדובסקי), עמ' 28.

42. עדות ב' עזגד (קאמבר), עמ' 6.

43. קבוצת פעילי המחתרת במחנה שאנץ (ביניהם מ' קלטינובסקי וגורדון) סיפקו כמות כדורים ומדי צבא למטה איכ"ל המרכזי בגיטו. קבוצות אחרות פעלו גם במחנות אלקסוט (ד"ר א' זילבר, ב' פרייס וש' זיידלסון), פאלימון, קושידאר, וקידאן. על הפעילות בר-2 המחנות האחרונים ראה למעלה, פרק ט.

פרק יד: ימיו האחרונים של הגיטו

בהרבה מהיום הראשון לבואם שם. המעבר מן התנאים הנוחים בגיטו לאווירת מחנה הריכוז כבר היה מזמן מאחוריהם, בעוד שבגיטו חל השינוי רק בזמן האחרון ובאופן פתאומי ודראסטי.

מטה איכ"ל בגיטו, במידה שהמשיך לפעול אותה שעה, נסתייע בסניפים אלה יותר משהיה מסוגל לסייע להם. פרט להנחיות כלליות להכין קבוצות בריחה והסדר חשאי עם רופאי בית החולים בגיטו, שישהו את אשפוז החברים שהובאו מהסניפים, כביכול לשם ריפוי, אין לנו ידיעות על כל עזרה ממשית אחרת.

המשך הוצאת קבוצות מחוץ לגיטו

אותה שעה נמצאו בשטח הגיטו כ־150 איש מפעילי הארגון, שהיו ראשונים בתור לצאת היערה. הרכבן של הקבוצות האחרונות — הקבוצה השמינית, הקבוצה שעמדה לצאת ביום נפילתו של חיים ילין (6.4.44) והקבוצה שנפלה בידי המארב הגרמני על שפת הוויליה ביום 14.4.44 — מוכיח שאמנם היתה נטייה ברורה להוציא את פעילי הארגון מכל החוגים⁴⁴, בעיקר מסיבת הרדיפות שהיו צפויים אליהן מצד הגרמנים וה־אורדנונגס־דינסט, וגם בגלל ההרג גשה, שבתנאי השעה אין הרבה מקום להמשך הפעילות בגיטו. מחשש פעולות נגד איכ"ל פונה גם מלאי הנשק שנותר, והועבר העירה בעזרת חברי הארגון, משה קוניוכובסקי ונינה פינקלשטיין, שעבדו בבית החרושת "סילווא".

אחרי יציאת הקבוצה השמינית נותק למעשה הקשר עם יערות רודניקי, ורק יחידים בלבד בסיוע הארגון הצליחו לפרוץ את גדר הגיטו ולהגיע לבסיס הגדודים הקובנאיים⁴⁵. על הפארטיזאנים אבא דיסקאנט וטוביה פילובניק, שבאו לגיטו בשליחות מסוימת, הוטל התפקיד לחדש את הקשר עם היערה. נתלו אליהם ראובן גורגל ומנחם רובין⁴⁶. כ־30 ק"מ מזרחית מקובנא הותקפה הקבוצה בידי שוטרים, ואנשיה נפלו בקרב⁴⁷.

מחמת תקלה זו ובגלל הידיעה שהגדודים הקובנאיים מיערות רודניקי עוברים מערבה, הוחלט לחפש קשר עם הריכוזים הפארטיזאניים שביערות קרובים יותר, ובפרט עם יערות קאזלו־רודא⁴⁸. שוב נשלחו סיירים לכיוונים

44. השווה פ' ל"ח, מס' 10, עמ' 8.

45. בין היחידים שהצליחו להגיע ליערות רודניקי באותה תקופה היו: שמואל רוזין, שיקה ורשבובסקי, פאניה זילברמאן, צביה קאפיט ועוד. בין אלה שנספו — אייזיק ולדובסקי ולייב גילמאן (מ' ילין, מכתב 11). לפי י' ברמאן יצאה ב־14.5.44 קבוצה בת 12 איש ברגל עד מוראווא, בהדרכת אבא דיסקאנט. מכאן הועברו ליערות רודניקי ע"י מורה־דרך לא־יהודי (פ' ל"ח, מס' 10, עמ' 10).

46. מנחם רובין, איש אב"צ, רכש בעצמו אקדח וקיבל הסכמת ארגונו לצאת היערה (עדות פ' רוזנברג, עמ' 12).

47. לפי מקור ליטאי זוהה ט' פילובניק לאחר מותו כאחד מבורחי המצודה התשיעית. גזוייתו הובאה לשם ונשרפה (שטאראס, עמ' 95).

48. עדות ז' פרידמאן, עמ' 5.

חלק חמישי: אחרית

שונים. למשל, ב' פרייס, א' רוזין ושאפראנסקי יצאו לסביבות ז'ימאי, בכוונה להתקשר עם "ספֶץ-גרופה", אך ללא תוצאות של ממש. כן קמו לתחייה התוכי-ניות להקמת בסיסים סמוך לקובנא. קבוצה קטנה של צעירי בית"ר — ב' קאמבר, ח' קונביץ, א' חנוך וב' בליומקין — תכננה לפרוץ את הגדר ולצאת לסביבות ורשווס, אך כשלונו של יצחק כ"ץ, שנורה בנסיון-פריצה דומה, מנע אותם מכך. אותו זמן היו הזקיפים המרובים אורבים בשבע עיניים מסביב לגדר, ורבים מאנשי הארגון נורו, בשעה שניסו להתגנב העירה בשליחות הארגון. בין הנופלים: רחל כ"ץ, סוניה גולדשמיט, שיינה וכטר, רבקה אוריאש, לאה קיזל, בלה אקמאן, הנאך סגלוביץ, איציק קירקל, רוניה רוזנטאל, ועוד⁴⁹. הוקמה חוליה מיוחדת בפיקודם של פסח שאטר ויוסל מיכלס, שהתמחו בפריצת הגדר ובהעברת אנשים מחוץ-לגיטו. אך חללי המעבר לא חדלו.

תוצאות של ממש היו למאמצי הקשר עם יערות קאזלורודא. יוזמי רעיון זה היו האחיות אירה (אירנה) ולולה ברמאן, שהתגוררו כנוצרות בעיירה גארליאווא, ולפרקים היו מבקרות בגיטו⁵⁰. בסוף אפריל 1944 נתקבלו מהן ידיעות, שביערות קאזלורודא נמצאים צנחנים סובייטיים, ויש שם תנאים להקמת בסיס ללוחמי הגיטו. קבוצה של ארבעה אנשים בהדרכתה של אירה הגיעה בשלום ליער. ב-4 במאי חזרה אירה לגיטו ולקחה אתה עוד שני אנשים, את ירחמיאל ברמאן ואת שמואל דייץ⁵¹. בדרך נפלה אירה בידי מארב המש-טרה הליטאית, ואילו שני חבריה הצליחו להגיע ליחידת פארטיזאנים קטנה שהיתה בשלב התארגנות. בחודש יוני נשלח ש' דייץ לגיטו להביא לוחמים חדשים מהגיטו. הקבוצה השלישית, בת שמונה אנשים, נתקלה אף היא במארב וחץ משמואל דייץ נספו כולם.

להלן סיפורו של דייץ על קורות הקבוצה השנייה והקבוצה השלישית⁵²: יצאנו בשבת דרך הגדר, אני ורחמילקה ברמאן. אירקה חיכתה אצל מאריה לשצ'ינסקי⁵³, שאותו זמן התגוררה בביתה. לי היו שני אקדחים, שאחד מהם השגתי מהקומוניסטים בכסף שקיבלתי במחיר מכונת תפירה. לרחמילקה לא היה אקדת. ההוראה למקרה התנגשות היתה,

49. מ' ילין, מכתב 11; עדות מ' פוגאצקי-שמאלי, עמ' 35—36 (תקליט 10).

50. תיאור פגישות ושיחות עם שתי האחיות ופרטים על אישיותן, ראה זכרונות אסתר לוריא (ארכיון יד ושם, 03/637, עמ' 131).

51. שמואל דייץ היה חבר הסיעה הדתית של אב"צ. לאחר אקציית הילדים בא במגע (בידיעת אב"צ) עם הקומוניסטים (שלהם היו עדיין קשרים מסוימים עם "החוף"), כדי להצטרף לקבוצת לוחמים שיצאה לקאזלורודא.

52. עדות ש' בן מנחם (דייץ), עמ' 14—24.

53. מ' לשצ'ינסקי היתה אחת הקשריות הנוצריות המהימנות ביותר, שעזרו לארגון הגיטו. בעלה נרצח בידי הגרמנים על פעילות אנטי-נאצית. היא התגוררה על יד הגיטו (השוהה פ"ק"ג, עמ' 128, וכן הכיבוש ההיטלריסטי וכר, עמ' 291).

פרק יד: ימיו האחרונים של הגיטו

שסמוך לגיטו, תוך 100 מטר מהגדר, אסור להתנגד בנשק... לנו בבית הקברות הנוצרי...

ביום ראשון בבוקר יצאנו לנוצרייה הנ"ל, שם היתה אירנה ברמאן. היה לה אקדח קטן וירחמיאל לקח את הפאראבלום. יצאנו לדרך. הם שניהם הלכו יחד ואני אחריהם, מטעמי זהירות. אותו יום בדרך הכיר גוי אחד את ירחמיאל וצעק: "יהודים"! קפצנו שלושתנו לסירה ועברנו לצד השני [של הניימן]... הסתתרנו באחת החורשות וחיכינו כשעה, עד שראינו שאין רודפים אחרינו. התחלנו ללכת בדרך סוג ב' לכיוון גארליאווא... באחד הכפרים, כשעברנו ליד אחד הבתים, עמד נער כבן 5—7 וצעק: "באנדיטאס" [שודד]. שמתי לב שבבית זה יש קשר טלפוני. לאחר שהלכנו עוד שני ק"מ השיג אותנו ליטאי בעל אופניים. הוא שם את האופניים על יד עמוד טלפון, כאילו להכניס בו אוויר, אבל שמתי לב שהוא עוקב אחרי השניים הראשונים שהלכו...

לפי סימן מוסכם בינינו (שריקה) הם ירדו מהדרך והמתינו לי בין שיחים בצדי הדרך. סיפרתי להם על המקרה והבננו שהדבר חמור מאוד. מכיוון שלא היה מקום לברוח מכאן הסתדרנו בהגנה היקפית וציפינו לבאות. ירחמיאל היה המפקד. במשך שעה לא קרה שום דבר. המשכנו להתקדם לכיוון גארליאווא, וכשעברנו את פסי הרכבת ראינו בקצה הכפר תכונה בלתי רגילה של אנשים מזוינים בנשק. כשהתקרבונו עד ל־500 מטר מגארליאווא נפתחה עלינו אש חזקה מרובים.

נסוגנו בבריחה וחזרנו אל פסי הרכבת. בדרך אבד המצפן לירחמיאל. רצנו 5 ק"מ ביער ולא ידענו איך לצאת. בהמשך דרכנו מצאנו דרך סוג ב' והתקדמנו בה עד שנכנסנו לכפר פאפילוה שע"י נהר פילוה. מכיוון שרצינו לדעת איפה אנו נמצאים, החליטה אירנה להסתכן, ופנתה אל איכר שנודמן לה ראשון בדרך. היא הציגה עצמה כסטודנטית שיצאה לטייל, ושאלה על הכיוון למחוז חפצנו. הגוי הראה לנו את הדרך, אך אחרי שהמשכנו כ־500 מטר השיג אותנו על אופניו וביקש סליחה שהראה לנו כיוון הפוך. הלכנו עמו וכשעברנו שוב על יד ביתו עמדו אשתו ובנו והזמינו אותנו ללון אצלם, כי היום רד. שמו היה אנטאנאס קונצאיטיס, שומר יער. לא היתה לנו ברירה; נכנסנו אצלו, בחינת "כבדהו וחשדהו". את הלילה חילקנו ל־3 משמרות וכל אחד מאתנו היה ער [משמרת אחת].

אחרי ששכבנו לישון באו שכנים להזעיקו, שחיית בר משחיתה את השדה. אז ראינו שלקח רובה־צייד ויצא עמהם. פתחנו את הניצרות וחיכינו לבאות. הוא חזר אחרי זמן מה ושכב לישון. נרגענו והמשכנו במשמרות־עירנות. בבוקר לאחר שאכלנו רתם את העגלה והובילנו עד הכביש הראשי, ולא לקח אפילו פרוטה, למרות שהפצרנו בו.

חלק חמישי: אחרית

משם המשכנו ברגל בצדי הכביש לפי אותו הסדר (אני במרחק 500 מטר מאחוריהם). כ־7 ק"מ לפני הכפר שבו היינו צריכים לקבל קשר מהפארטיזאנים, ושם היתה גם לולה ברמאן (אחותה של אירנה), השיגה אותנו משאית עם שוטרים ליטאים, וכשהגיעה על יד שני הראשונים נעצרה. באותו רגע ראיתי שרחמילקה שלף את האקדח וירה בהם. את אירקה הם תפסו לאחר היאבקות, ורחמילקה ברח לצד אחד של הכביש. הששתי שיסרקו את היער שלתוכו ברח רחמילקה, וברחתי אני לצד שני של הכביש, ונכנסתי לעומק היער כמה ק"מ. חיכיתי 3 שעות, וכשראיתי שלא מחפשים אותי, יצאתי שוב לכביש הראשי והמשכתי ללכת בדרך עד שהגעתי לכפר פאז'ליאי. ידעתי שאנחנו צריכים להיפגש בבית החמישי מצד שמאל של הדרך. אבל כשהגעתי לכפר נוכחתי לדעת שיש 2 כניסות ויש 2 בתים. חיכיתי מעט כדי לזהות את הבית הנכון. פתאום יצאה מהכפר ליטאית כבת 17, הסתכלה בי ושאלה, אם אני מכיר שחקן אחד בשם ברמאן. הבנתי שהיא מחפשת אותי. היא הובילה אותי לחורשה הסמוכה... בחורשה פגשתי את ירחמיאל ברמאן, והוא סיפר שברח והגיע בדרך צדדית... עם רדת היום עברנו לביתו של המקשר, שם המתינו לנו כמה פארטיזאנים רוסיים ואחותה של אירקה, לולה. החלטנו לשגר שליח למארימפול, כדי לבחון מה אפשר לעשות בשביל אירנה. לנו בבית הזה. אח"כ הועברנו ליער שבסביבה (כמה ק"מ מקאזלו־רודא). שם פגשתי את מאיר זילבר. הפארטיזאנים לא רצו להחזיק אותנו. הם טענו שהוא לא יכול להיות פארטיזאן. היו שם עוד כמה יהודים, שהגיעו לפנינו בצורה בלתי מאורגנת. שם הייתי כחודש. פֶּצ'קיס⁵⁴, שהיה קצין־משטרה בזמן הרוסיים, היה המפקד, והיינו עדיין במצב של התארגנות, ולכן עוד לא היו פעולות ממשיות. אוכל השגנו בסביבה. באחד הימים קיבלתי הוראה מפצ'קיס לחזור לגיטו כדי להביא עוד אנשים. שלחו אתי את מ' זילבר שיחזור לגיטו⁵⁵. לפני כן לקחו ממנו את הנשק האישי שהיה לו.

בבוקר יצאנו לדרך. המשכנו בדרך העיקרית והלכנו עם פסי הרכבת. הגענו לא רחוק מהדרך בו היתה לנו התקלה עם בעל האופניים. ראינו כרכרה חדשה מתקרבת ובה אדם במדים. מאיר אמר לי: "זה אחד משומרי היערות", אך אני הבחנתי שזה קצין־משטרה ממש. באותו רגע

54. השוה פ ק"ג, עמ' 127.

55. גירוש לוחם משורות הפארטיזאנים ושילוחו בחזרה למקום הנמצא בפיקוח גרמני תמוהה ביותר בעיקר מבחינה בטחונית, ולא מצאנו לפחות בתולדות הגדודים הקובנאיים, מקרים דומים. פק"ג מתעלם מפרשה זו, זרק מזכיר שמ' זילבר נספה (שם, עמ' 127).

פרק יד: ימיו האחרונים של הגיטו

כבר היה קרוב מדי ולא היה טעם להתחמק ממנו. הוא נעצר על ידנו, שלף אקדח ושאל: לאן אתם הולכים? עניתי שהולכים לקרובינו בכפר. הוא אמר: חכו! באותו רגע שקפץ מהכרכרה שלפתי אקדחי ולחצתי על ההדק. מלבד הנקישה של הפטיש לא שמעתי דבר: הכדור היה עקר. קציני המשטרה בראותו אקדח החליט לסגת. מכיוון שאקדחי לא פעל הסתובבתי, ושנינו ברחנו לחורשה הסמוכה. כשנכנסנו לחורשה איבדתי את מאיר זילבר, ועד היום לא ידוע מה קרה לו. חיפשתי אחריו, כי היה בלי נשק (לי היו 6 כדורים), אך בלי הצלחה. במפה ראיתי שבהמשך החורשה אני יכול לצאת לכביש הראשי (מפת שמש היתה לי). כשיצאתי לכביש ניתך עלי מטר יריות, ושמעתי "הנה הוא" בליטת אית. חזרתי בזחילה כשהכדורים שורקים מעל לראשי, אחרי 200 מטר נכנסתי לגומה והסווייתי עצמי בענפים. החלפתי כדור באקדח וציפיתי לבאות.

המשטרה סרקה את היער ואחד השוטרים עבר סמוך לי 4 מטרים. שמתי לב שהוא הלך כאילו כפאו שד, כאחד האומר: "אתה לא תגע בי ולא אני בכך". קנה אקדחי ליווהו עד שנעלם מעיניי.

הגעתי אח"כ למאריה לשצינסקי והיא אותתה לגיטו⁵⁶. בלילה נכנסתי חזרה לגיטו ומסרו לי, שיודיעוני מתי יתנו לי אנשים (היה זה כמה שבועות לפני חיסול הגיטו). הלכתי לבונקר של הקומוניסטים על יד המטה שלהם, שהיה סמוך לבית הקברות הנוצרי ברחוב ברוליו. בדרך פגשתי את קציני האורדנונגסדינסט, ארנשטאם וגרוסמאן. הם רצו ללכוד אותי, אך הצלחתי להתחמק מהם. באחד הימים קיבלתי הודעה לחזור למטה, ונתנו לי עוד 8 אנשים... עכשיו היו הוראות (בניגוד לקודם) ללכת רק בלילה. לנו היה גם יותר נשק.

הדרך בלילה היתה מבחינת ההתמצאות קשה מאוד. פעלנו לפי השיטה הידועה: בכל כפר לקחנו אדם והוא ליווה אותנו עד הכפר השני. באחד הכפרים, אחרי שלקחנו את אחד הגויים, הודיע כנראה מישהו למשטרה המקומית. שמענו ריצה של אנשים וצעקות בליטאית: "הידיים למעלה". מכיוון שהם היו במארב, התפזרנו באופן ספונטאני בשטח התבואה... שמעתי יריות לסירוגין ולא נודע לי מה קרה לשאר הבחורים עד היום. כיומיים שכבתי בתוך התבואה, כי ידעתי שמחפשים אותנו בסביבה. היה לי אקדח וזוג תפילין (היה לי ריב לפני צאתי

56. עם קשרית זו נקבעה מערכת איתות מוסכמת. צבע הבגדים שהיתה תולה בחלונה (שנראה היטב בשטח הגיטו), שימש כסימן מסוים. כמו כן היתה מעבירה כל יום מכתבים, מהעיר לגיטו ובחזרה, "ע"י קשירת המכתב באבן שהועף מעבר לגדר (השווה פ' ק"ג, עמ' 128).

חלק חמישי: אחרית

לדרך עם דימקה גלפרן, שלא הרשה לי לקחת תפילין ושעון בעל
אותיות אשוריות, ובכל זאת את התפילין לקחתי).

החלטתי לא לחזור לפארטיזאנים אלא להיכנס לפאפילוזה לאותו
איכר אנטאנאס קונצאיטיס. קראתיו החוצה וסיפרתי לו את האמת
לאמיתה. הוא אמר לי שכבר בפגישתנו הראשונה הוא ידע זאת, כי
הייתי לבוש מגפיים ומכנסי רכיבה מתוחים, והאקדח שבכיסו בלט מהם.
אחת הסיבות שהחלטתי לא לחזור ליחידה הפארטיזאנית היא, מכיוון
שלא הסכימו להביא את אחותי ואחי בן ה-3 ליער, ואילו הגוי הזה
הבטיח להביא אותם מהגיטו. הוא הביאני ליער שהיה שומר עליו
והכניסני למחבוא, שעשה כדי להחביא את הבשר והתבואה מעיני
הגרמנים. שבוע אחרי זה יצא לגיטו והתקשר עם בית"ר "לאפה", משם
הודיע לאחותי, שיתכוננו, ובעוד שבוע יבוא לקחתם. כשבא אחרי
שבועיים, עמד כבר הגיטו בלהבות.

בתקופה זו נעשו עוד כמה נסיונות ליציאה מאורגנת ליערות. קבוצה קטנה,
ובתוכה צדוק בליימאן, ראפייקא, רייכמאן, אינטרוליגאטור ואחרים, הצליחה
לצאת דרך הגדר, ובסיוע איכרים בעלי קשרים עם פארטיזאנים הגיעה ליערות
יוסוואיניאי. הם שהו אצל איכרים, ובמשך הזמן רכשו נשק ובנו בונקר חשאי.
בסביבה זו שוטטו ביער עד בוא הצבא הסובייטי⁵⁷. כמה עשרות מיהודי
הגיטו — חלקם מזוינים — הצליחו להגיע ליערות שליד יורבורג ולהיחבא שם
בבונקר. מחמת מקרה טראגי נתגלה הבונקר ע"י הגרמנים. היהודים גילו
התנגדות ונספו⁵⁸.

קבוצה אחרת מחוגי צ"ס תכננה להסיע אנשים לדרום-ליטא לסביבת
קופצ'וזה. נציגה אף בא בדברים עם בעל מכונית ליטאי בעיר, שיסיע אותם
לשם, אך הלז סירב והעניין לא יצא מגדר של תוכנית גרידא⁵⁹. לתוצאה דומה
הגיעו קבוצות מאורגנות אחרות, שבתוכן היו גם חברי איכ"ל, שתכננו תוכניות
נועזות לצאת את הגיטו.

אף שתוכניות הפיגוי היו בראש דאגתו של מטה איכ"ל, נעשו פה ושם גם
פעולות אחרות. כמה מפעילות חוגי הקומוניסטים, פרידה לאן, סוניה ברגר,
רחל כץ, חסיה נאדל ואחרות, החביאו ילדים בתוך שקים על עליות הגג, ביום
אקציית הילדים, וכך הצילו כ-60 ילדים⁶⁰. במשך הזמן נתהוותה גם תעשיית
חותמות ותעודות מזויפות⁶¹, בשביל אלה שיצאו העירה.

57. עדות צ' אביתר (בליימאן), עמ' 24—25 (תקליט 24ב).

58. גאר, עמ' 194.

59. עדות מ' גנוני (סאדובסקי), עמ' 9 (תקליט א2).

60. עדות ח' נאדל, עמ' 9.

61. עדויות י' קשיב (קאפצ'ווסקי), עמ' 14 (תקליט 4); מ' גנוני (סאדובסקי), עמ' 8
(תקליט א2).

פרק יד: ימיו האחרונים של הגיטו

השעה האחרונה ונסיונות הצלה נואשים

בימים הראשונים של חודש יולי 1944 הודיע גקה לד"ר אלקס, כי הגיטו יחוסל ותושביו יפוננו לפרוסיה המזרחית לעבודה. ידיעה זו השפיעה על המוני הגיטו כשחרור קפיץ מתוח. כל פוטנציאל המרץ והרצון להישאר בחיים הופנה לשני אפיקים: בנייה קדחתנית של מלינות ובריחה המונית מהגיטו. ב־7 ביולי 1944 הודיע גקה על ההתחלה המעשית לפינוי הגיטו. אותו לילה נפלו יהודים רבים בנסותם לעבור את גדר הגיטו⁶². למחרת התחפרו אלפי יהודים במלינות ובמרתפים, בהחלטה נחושה לא להתייצב לפינוי לגרמניה, ויהי־מה. הצבא הסובייטי כבר הגיע אז לשערי וילנא, וזה עודד את ה"ממרים"⁶³. ואף לאחר שנתברר, שאחרי כיבוש וילנא לא פנו הרוסים לקובנא, כי אם לעבר גרודנא⁶⁴, עדיין מיאנו אלפי יהודים לצאת מהמלינות⁶⁵.

בתוך המהומה והמבוכה שהשתררה בגיטו עם היוודע גזירת הפינוי, גמלה ההרגשה גם בלב חברי מחתרת מאורגנים, כי אין עוד על מי לסמוך, וכל מי שיכול להציל את נפשו יציל⁶⁶. ואכן הרגשה זו היתה קרובה לאמת. מטה המחתרת במתכונתו הקודמת כבר לא היה קיים. לשרידיו הצטרפו כמה פעילים מן החוגים שהיו מקורבים למטה הקודם. אלה התלכדו סביב ד"ר וולסונוק ואחרים.

המציאות שבה עמדו פעילים מועטים אלה לפעול היתה קודרת: סביב הגיטו היו ערוכים לפעולה 3 טורים של כוחות משטרה מכל הסוגים (יחידות אֶסֶאָס וגסטאפו מקובנא, שוץ־פּוֹליציי מווינא, אורדנונגס־פּוֹליציי מריגא, פלוגת אֶסֶאָס מהונגריה, ואף מכבי־אש מקובנא), מזוינים בנשק אוטומאטי, ברימוני

62. בכמה מקרים הסכימו זקיפי האֶסֶאָס לקבל שוחד ולהרשות הסתננות של יהודים דרך הגדר בלילה, אך בשעת המעבר ניתכה עליהם אש ועשרות נרצחו (ביניהם אליעזר ילין, אביו של חיים ילין). תכנון מלכודת זו יזם עוזרו של גקה, אֶסֶאָס — שארפירר פילגראם, ולמחרת התפאר במעשהו זה בפני מזכירתו היהודית (עדות ל' אלשטיין־לבון, עמ' 18 (תקליט 4); השווה גאר, עמ' 234; סגלסון, "די ליקווי־דאציע" וכו', עמ' 12).

63. נפוצה באותם ימים אימרה: "די גאולה אפן נאז און דער חלף אפן האלדז" (הגאולה לפני האף והמאכלת על הצוואר; גאר, עמ' 231).

64. ב־22 ביוני 1944 פתחו הרוסים ב"התקפת ויטבסק", וכבר ב־7 ביולי הגיעו לאיזור וילנא. העיר נכבשה ב־13 ביולי. עתה הגיע תורה של קובנא. אולם נימוקים אסטרטגיים הגיעו את הצבא הרוסי לפסוח לפי שעה על עיר זו ולרדוף אחרי האויב בכיוונים אחרים. דבר זה קבע לא־במעט את גורלם של יהודי קובנא, שבאותו זמן עצמו הובלו לגרמניה. רק ב־31 ביולי נכבשה העיר קובנא.

65. פרטים על מהלך הפינוי והוצאת מספר משלוחים לגרמניה ראה מ' סגלסון, "די ליקווי־דאציע" וכו', עמ' 13—18, ראה גם עדות ל' אלשטיין־לבון, עמ' 19 (תקליט 4).

66. עדות מ' גלאס, עמ' 8 (תקליט 2); עדות קשיב (קאפצ'וסקי), עמ' 13 (תקליט 4).

חלק חמישי: אחרית

יד ובמיכלי בניין. בגיטו גופו כבר התחיל המצוד, ומאות יהודים כבר היו כלור-אים במכלאות, כדי להובילם לגרמניה. השאר שוטטו בחפשמ מקלט כלשהו בתוך בתים, במרתפים ובמלינות שהוכנו בחיפזון. הדעה שהתגבשה אותה שעה בין הפעילים היתה, שאין לציית לגזירת הפינוי. "משמעותו של הפינוי ליהודים" — טען ד"ר ו' וולסונוק בפני משה סגלסון, מנהל בתי המלאכה — "הוא חיסול מוחלט, וכמוהו כמצודה התשיעית. אל לנו להסכים לכך, ויש אפוא לנקוט בכל הדרכים, כדי למנוע את ביצוע הגזירה"⁶⁷.

כצעד ראשון הוכרו בארגון מצב הכן והחברים נצטוו להתרכז במקומות המפגש. כן פורסמה פנייה להמוני הגיטו: "איש אל ילך לטראנספורטים! מוטב המוות כאן מעבודות נוספת"⁶⁸. צצו ועלו תוכניות למכביר, ספק מעשיות וספק דמיוניות, שבכולן היה הצד ההפגנתי מרובה על הצד התכליתי. כך למשל הציע אלי ראזוק, מחוגי מילדוס 7, לזרוק חול בעיני הגרמנים בעת ההוצאה מהגיטו, וכך יצליחו קצתם לברוח⁶⁹. הצעה אחרת היתה, שכל היהודים ישתטחו על האדמה, ובצורה זו יתנו ביטוי להתנגדותם, וכן יקשו על הגרמנים את הפינוי⁷⁰. בחוגים אחרים דובר, שהיהודים יציתו את הגיטו⁷¹.

לבסוף נתקבלה תוכנית לחפור מנהרה באורך של 30 מטר מרחוב ברוליו 2 לרחוב קריקשצ'וקאיצ'ו על יד בית-הקברות הנוצרי, ולחבר אותו שם עם צינור ביוב רחב, שנמשך לכיוון השטח שהיה מאוכלס ליטאים⁷². מאחר שרחוב קריקשצ'וקאיצ'ו בקטע זה כבר נמצא אותה שעה מחוץ לגדר, היתה תקווה, שדרך המנהרה אפשר יהיה להבריח אנשים אף מחוץ לגיטו, בלי שהזקיפים ירגישו בכך, ולאחר שיצליחו להגיע העירה ייעזרו בחברי ארגון המחתרת העירונית. לשם רכישת נשק לצייד בו את הבורחים אף נעשתה מגבית בין עובדי בתי המלאכה, שתרמו כסף ותכשיטים, וכך נאספו 4,000 מארקים במזר-מנים ותכשיטים רבים⁷³. חפירת המנהרה נעשתה בחשאי, במשמרות רצופות ובהדרכת טובי המהנדסים והטכנאים שבגיטו — אינו' פאמיליאר, ב' קאפיט,

67. מ' סגלסון, "די ליקוידאציע" וכו', עמ' 5.

68. כרוז זה הופץ כנראה במספר טפסים מוגבל, בכתב-יד.

69. עדות מ' גלאס, עמ' 7 (תקליט 2).

70. עדות י. רבינוביץ', עמ' 23 (תקליט 6).

71. עדות אסתר שוץ-גלאס, תקליט 4.

72. שלא כגיטו וילנא שעמד במרכז העיר הוקם הגיטו בקובנא בפרוור בלתי מפותח. שחסר היה מערכת ביוב. לכן בגיטו וילנא ניתן להשתמש ביתר קלות בצינורות הביוב לבריחה בעת חיסול הגיטו.

73. יוזם המגבית היה מנהל בתי המלאכה, משה סגלסון, ותמכו בו ד"ר אלקס וחבריו, יו"ר ועד העובדים בבתי המלאכה, ד"ר אלטמאן, ומנהלת קופת העזרה ההודית, שנודעו עוד קודם לכן בפעילות שגבלה במסירות נפש, למען ציודם של היוצאים ליער, העמידו לרשות המגבית את קופת העובדים, שהכילה אז 8,000 מארקים (מ' סגלסון, "די ליקוידאציע" וכו', עמ' 5—7).

פרק יד: ימיו האחרונים של הגיטו

מ' ראפופסקי ואחרים. החול הוצא בשקיות קטנות, ואף בכיסים. אך משהגיעו החופרים סמוך לבאר הביוב שבמרכז רחוב קריקשצ'וקאיצ'ו נתמוטטה אדמת החול והמנהרה נסתמה, ובכך נסתם הגולל על תקוותיה ותוכניותיה של המחתרת לבריחה מאורגנת⁷⁴. והרי סיפורו של אחד המהנדסים שפיקחו על מלאכה זו⁷⁵:

...הכניסה למנהרה צריכה היתה להיות מבית שבגיטו, שהכניסה אליו היתה כמדומני מרחוב באיורו, והיציאה ברח' קריקשצ'וקאיצ'ו, מחוץ לגבולות הגיטו.

איננו טולה רוזנבלום (אם איני טועה) הכין את כל החישובים הסטטיים.

המנהרה מוכרחה היתה להיות בנויה באופן מאסיבי ובמרחק של כל כמה מטרים צריכים היינו להעמיד סמוכות. בהרבה מקומות היה הכרח להקים חיזוק נוסף.

העבודה התנהלה בלי הפסקה במשמרות. התנדבו אליה כל המהנדסים והטכנאים, בנאים וסתם אנשים מכל הסוגים. כולנו עבדנו בתנאים קשים ביותר. אנשי הבריגאדה, שהצליחו לפעמים להביא מהחוץ מצרכי מזון כל שהם, התחילו במקום המצרכים להביא קורות־עץ ומלט. קורות כבדות נישאו כמה קילומטרים, ומלט הביאו בשקיות קטנות וגם בכיסי בגדים. הבעיה הכי קשה היתה הוצאת האדמה החפורה. בכדי לא לעורר חשד ולשמור על הסודיות (בתקופה ההיא הסתובבו כבר בתוך הגיטו הרבה גרמנים ואנשי קאפו גרמנים), צריכים היינו להוציא את האדמה החפורה בשקיות קטנות ובכיסים, לזרוק אותה רחוק מהבנייה ולפזרה בצורה כזו, שלא יעורר חשד ולא יכירו.

העבודה התנהלה בסדר, תוך מירוץ עם הזמן. ידוע היה, שסוף הגיטו מתקרב. התחילו כבר לאסוף כסף לרכישת נשק בשביל אותם האנשים שיצליחו לצאת דרך המנהרה אל מחוץ לגיטו, ויצטרכו להיאבק עם נשק ביד.

למרות זה שכל העבודה הקדחתנית הזאת התנהלה ע"י מספר רב של אנשים — הסודיות של פעולה זו היתה מוחלטת. האנשים עבדו במסירות ובמרץ רב כזה, שקשה להאמין, שהעובדים האלו הם אחרי יום או לילה של עבודה מפרכת וקשה ביותר, שעבדו מחוץ לגיטו, ואחרי הליכה של כמה ק"מ לעבודה ובחזרה.

האדמה שנחפרה בכניית המנהרה פוזרה במגרשים ובחצרות הגיטו במומחיות כזו שאף אחד לא יכול היה לחשוד שמתרחש כאן משהו.

74. מ"ל גולדשמידט, מכתב 5; השוה עדות מ' גנוני (סאדובסקי), עמ' 10 (תקליט א2), ופ"ק ג, עמ' 130.

75. איננו יצחק־יוליאן פאמיליאר, מכתב 2.

חלק חמישי: אחרית

כבר אחרי שיצאנו מגבול הגיטו, כשהמנהרה עמדה כמעט להסתיים, בהגיעה כבר לרחוב קריקשצ'וקאיצ'ו, נתקלנו בשכבת אדמה חולית, שהתחילה להישפך למנהרה הבנויה וכיסתה הקטע האחרון של המנהרה. בינתיים התחיל חיסול הגיטו וכבר לא היה זמן לתקן את הנזק הבלתי צפוי... .

יחד עם פעולותיה של המחתרת נעשה עוד ניסיון בלתי רגיל לסכל את מזימות הגרמנים לפינוי הטוטאלי של שארית יהודי קובנא. היה זה מעשה נועז וגובל בהתאבדות. יוזמו ומבצעו היה ד"ר אלקס בעצמו. הוא ביקש ריאיון מיוחד אצל גקה, מחסל הגיטאות הנודע, בכבודו ובעצמו, והציע לו להתעלם מפקודת חיסול הגיטו, והצלת יהודי קובנא תיזקף לזכותו ביום הדין הממשמש ובא, ותחלצנו מהעונש הכבד הצפוי לו מידי השלטונות הסובייטיים העומדים להגיע לכאן במהרה.⁷⁶

הוא הטיח בפני גקה את פשעי הנאצים בקובנא ובמקומות אחרים. בנימוקים מוסריים, אנושיים וחומריים ניסה לשכנע את איש ה־אֶס־אֶס לקבל את הצעתו. לפי מראה פניו ותנועותיו של גקה ניכר היה, שד"ר אלקס השכיל לפגוע בנקודות הרגישות שבאישיותו ולזעזעו במידה עצומה. אך במאבק הנפשי של גקה ניצח איש ה־אֶס־אֶס. בחירוק שיניים וברקיעת רגליים הפטיר: "הנני קצין של ואפן־אֶס־אֶס, אני לא אעשה כדבר הזה".

5 ימים (10—15 ביולי 1944) השתוללו חוליות הסריקה של ה־אֶס־אֶס בגיטו וחיפשו יהודים מסתתרים. בימים האחרונים כבר לא שלחו את כל הנתפסים לגרמניה, אלא ירו בהם או השליכו ללהבות הבתים הנשרפים. בתים רבים פוצצו על יושביהם.⁷⁷

בין אלה שנסחבו מהמתבואים היו גם חברי המחתרת ופעיליה. לאחר כשלון המנהרה לא קמה בהם רוח עוד. ד"ר וולסונוק בעצמו, שעוד לפני ימים אחדים היה מהמתנגדים החריפים לפינוי, אף הוא יצא ממתבואו והחליט לצאת עם המשלוחים לגרמניה.⁷⁸

76. תיאור הפגישה ותוכן השיחה מובאים בפרוטרוט בזכרונות מ' סגלסון, שנכתב בעצמו בכל הריאיון (ראה סגלסון, "ליקוידאציע" וכו', עמ' 10—12; השוה גם עדות א' מלמד, עמ' 7).

77. על פיסת נייר שנמצאה בבונקר שהתחבאה בו משפחת הירש זדאק, ושנכתבה על ידו, כנראה, ברגעי חייו האחרונים ביום 15 ביולי 1944, אנו מוצאים תיאור חוויות הנצורים ברגעי החיסול: "רדפו אותנו כמו חיות. שבעה ימים התחבאנו מהרודפים על עליית גג מבלי מים ובחום נורא. אחר כך זרקו עלינו רימוני יד והציתו את הבית מכל עבריו. הצלחנו להגיע למרתף הבית כשהבית שמעלינו כבר בער. בבית כבר נספו לא מעט אנשים... . אנו נותרנו האחרונים... . נקמת חיינו תהיה נא מטרת חייכם" (הנוסח המלא — פק"ג, עמ' 7, והשוה "דבר", מיום 10 בדצמבר 1944).

78. בין המוצאים לגרמניה היה גם דימה גלפרן, מראשי הקומוניסטים ומעוזריו הקרר

פרק יד: ימיו האחרונים של הגיטו

ביטוי להרגשת חוסר־אונים זה ונימוק לחוסר־המעש אנו מוצאים גם בדברי איש, שהיה מקורב לקומוניסטים ולצמרת איכ"ל⁷⁹:

שכובים היינו כל אנשי האקטיבה הציבורית ב־מלינה, כי לא נותרה לנו דרך אחרת. אפילו אקדח אחד לא היה בידינו בזמן החיסול⁸⁰. את הנשק לקחו עמם קבוצות הפארטיזאנים, ומה שרכשנו בתקופה האחרונה הוחזק מחוץ לגיטו, מחמת המרגלים הגרמנים שהיו מצויים בגיטו בזמן האחרון. נשק בגיטו לא היה לנו. הארגון [הקומוניסטי] העירוני הבטיח בשעתו להתקיף את הגיטו מבחוץ במקרה של התנפלות גרמנים על הגיטו. ברם הארגון העירוני לא עשה דבר. ובגיטו עצמו השתוללו הרוצחים ושרפו אנשים חיים. את המרתף שלנו גילו כשכל הגיטו כבר עלה בלהבה. שבוע ימים שכבנו בלי אוויר, בלי מזון ובלי מים. במצב של חוסר־הכרה כמעט הכניסו אותנו לצריף... אחר־כך מצאנו את עצמנו במחנה הסגר שטוטהוף ולאחר מכן בדאכאו. נשארנו בחיים הודות למאבק המשותף שלנו, שניהלנו אף בתנאי מחנה ההסגר⁸¹. חיי השיתוף שחיינו שם הצילו אותנו מרעב וממחלות.

דברים רבים (כגון חוסר־נשק, אובדן אנשי הצמרת, האווירה בגיטו במאת הימים האחרונים וחוסר־עזרה מבחוץ) גרמו, שלא הופעלה בעת ההיא "תוכנית הגנת הגיטו", שעליה דובר כל כך הרבה בחוגי המחתרת השונים, ושלא בוטלה אף בזמן שיא ההצלחה בהוצאת אנשים ליער. מן החומר הנמצא בידינו מסתבר, שלמעשה הוזנחה תוכנית זו בתקופה האחרונה ולא ייחסו לה חשיבות⁸².

בים של חיים ילין. ד"ר ר' וולסונוק הועבר למחנה דאכאו ונשאר בחיים. לאחר השחרור הוציא בלאנדסברג עיתון יהודי באותיות לטיניות "לאנדסברגר לאגר צייטונג". שם פרסם גם שורת מאמרים מעניינים, וכן התקרב לרעיון הציוני. נפטר במינכן לאחר מחלה ב־31 בדצמבר 1945. על חייו ופעלו ראה מאמר ההספד של ד"ר גרינהויז בתוך לאנדסברגר לאגר צייטונג, מיום 8 בינואר 1946, מס' 1 (13); השווה גם: דאס פרייע זוארט, מס' 17, מיום 25 בינואר 1946; אונזער וועג, מס' 14, מיום 4 בינואר 1946.

79. מ"ל גולדשמידט, מכתב 1.

80. ידוע לנו שבידי יחידים שירדו ל־מלינות היה נשק. למשל כמה אקדחים היו בבלוק C שלא נתגלה (עדות א' גוטמאן, עמ' 27, תקליט 7; אשרי, עמ' 363). כן היה נשק גם בידי כמה צעירים שהוצאו לגרמניה. ידוע שישראל קופיליאנסקי חיפה באקדחו על הבורחים, שפרצו קרון רכבת בשעה שהובלו לגרמניה (סק"ג, עמ' 132; השווה אסתר לוריה, ארכיון יד־ושם, 03/637, עמ' 206; גרינהויז, פל"ח, 8, עמ' 36; גאר, עמ' 247).

81. במחנות ההסגר בגרמניה נמשכה בתנאים המיוחדים פעולת מחתרת לצופה, ואף עיתון — "ניצוץ" — הופיע מזמן לזמן. כן התקיימו הרצאות ופעולות תרבות אחרות (עדות א' מלמד, עמ' 1; גאר, עמ' 251 ואילך; גרפונקל, עמ' 259).

82. עדות ז' פרידמאן, עמ' 4.

חלק חמישי : אחרית

הנימוק שמטעימים אותו רוב העדים הוא המצב האסטרטגי הבלתי נוח של הגיטו, בייחוד לאחר פינוי הרובע הראשון (היא סלאבודקא העתיקה), שצריך היה לפי התוכנית להיות המוקד של ההתנגדות. וכך אנו קוראים בעדות אחת⁸³ :

מעולם לא ויתרו על תוכנית הגנת הגיטו, ברם... מבחינה מעשית היה זה בלתי ניתן לביצוע בגלל הסיבות הבאות : (א) מעולם לא ידעו מתי יבוא החיסול הטוטאלי של הגיטו, שאפשר יהיה להחליט על צעד אחרון זה ; (ב) המצב האסטרטגי בגיטו היה כזה, שהגרמנים יכלו בנקל לפצל אותנו לקבוצות קטנות, בלי שנהיה מסוגלים לקיים קשר בינינו. הריכוז הרציני היחידי היה בסלאבודקא, כלומר בתי העץ של רחוב הישיבה וכדומה. ברגע שהגרמנים ניתקו חלק זה, כבר קשה היה לדבר בכלל על התנגדות מזוינת, כי בין בית אחד לשני השתרע מעתה שטח בלתי בנוי, שהיה בטוח הראייה של הזקיפים הגרמנים. דבר זה הוכח בעליל ב־אקציית הילדים, כשהמגע של נקודת מפגש אחת עם השנייה היה בלתי אפשרי לחלוטין.

תוכנית הגנת הגיטו היתה מבוססת בעיקר על "פלוגות הקרב", שעליהם היה לפרוץ את הגדר בסמטת ואלואנוס, להצית את הבתים ב"צד הארי" ולהביא ערבוביה בשורות המתקיפים, שימצאו עצמם בין אש השריפה ובין אש הנשק שבידי מגיני הגיטו. כנראה שגקה וקיטל המנוסים עמדו על כך ולכן גירשו את היהודים מאיזור זה ודחסום סמוך יותר לנהר מצד אחד ולשדות הריקים מצד שני⁸⁴.

נימוק זה בנוסחאות שונות ובנעימת הצטדקות מסוימת מטעימים גם אחרים⁸⁵. קשה לדעת אם זה הסבר שלאחר מעשה, או שבאמת היו אלה שיקור לים בשעת מעשה. מכל מקום, עובדה היא, שבעת חיסול הגיטו לא היתה התנגדות מזוינת⁸⁶, ולא נעשה שום ניסיון של־ממש לארגן את המוני הגיטו להתקוממות.

83. מ"ל גולדשמידט, מכתב מס' 1.

84. עוד ב־1941 בבחירת השטח לגיטו לקחו הגרמנים בחשבון את מצבו האסטרטגי של המקום, שהוא מחובר לעיר רק בגשר אחד שניתן לחסמו. ראה גם עדויות : מ' גזוני (סאדובסקי), עמ' 10 (תקליט א2) ; צ' אביתר (בליימאן), עמ' 7 (תקליט ב1) ; ש' רבינוביץ, עמ' 10 ; ר' גורדון, מכתב מס' 2.

85. מחברי פ"ק ג (עמ' 116) מרחיקים לכת ומעלים על נס את פיקחותו של הארגון, שלא נתפתה אותו יום לפרובוקאציה של הגרמנים לנהל אתם מלחמה גלויה.

86. במקרה אחד, כשהגיהו יהודים מסתתרים מהמרתף הכוער והגרמנים עמדו להשליכם חזרה ללהבות, התנפל אחד מהם, חיים שניידר, על הגרמני, ונאבק עמו עד שחנקו. חיים שניידר נותר בחיים (עדות י' ורבובסקי, עמ' 4).